

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота магістра

з теми: **“Зовнішня політика уряду
Б. Хмельницького 1654 -1657 рр.”**

Виконала:
студентка II курсу ОС “Магістр”
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)
денної форми навчання
Ковтуняк Катерина

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Опря Ігор Анатолійович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2023 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	6
1.1. Історіографія проблеми	6
1.2. Огляд джерел	12
1.3. Методологічні засади дослідження	15
РОЗДІЛ 2. Укладення договору з Московією та його вплив на внутрішньополітичне й міжнародне становище козацької України	17
2.1. Зовнішньополітична стратегія Б. Хмельницького до 1654 р. та місце Московії у ній	17
2.2. “Березневі статті” 1654 р.: зміст та наслідки для козацької України	29
РОЗДІЛ 3. Кримський і турецький напрями зовнішньої політики Чигирини у 1654 – 1657 рр.	40
3.1. Бахчисарайська дипломатія гетьмана та її результати	40
3.2. Відносини з Портою	52
РОЗДІЛ 4. Шведсько-трансильванська складова зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького	62
4.1. Передумови, мотиви та цілі на шляху налагодження дипломатичних відносин зі Швецією	62
4.2. Раднотський курс гетьмана та його наслідки	72
ВИСНОВКИ	83
Список використаних джерел та літератури	86

ВСТУП

Актуальність теми. Українська національна революція XVII ст. – одна з тих сторінок вітчизняної історії, які є найбільш ключовими і потребують постійного дослідження й осмислення. Водночас, питання зовнішньої політики українського уряду часів гетьманування Б. Хмельницького, особливо починаючи з 1654 р. залишається неоднозначним і має багато інтерпретацій. Незважаючи на це, подіям 1654 – 1657 рр. належить важливе значення у процесі формування і розбудови Української держави.

Можна з впевненістю говорити про певний феномен української національної революції XVII ст., адже в цей період відбулося становлення Гетьманщини, тобто вперше за багато років бездержав'я українцям вдалося довести всій Європі свою самобутність, створивши нове державне утворення. І хоча доля Гетьманщини в майбутньому склалася трагічно, саме її образ став втіленням споконвічних прагнень українського народу і надихав в подальшому українців на боротьбу за свою державність.

Цілком зрозуміло, однією з основних зовнішніх функцій держави як такої є здійснення зовнішньополітичної діяльності, розвиток міжнародних відносин, з метою захисту суверенітету та національних інтересів. Саме зовнішньополітична діяльність відіграє ключову роль в становленні та розбудові молодих державних утворень, адже від визнання чи невизнання сусідами залежить їхня доля. Проте, дуже часто саме країни-сусіди шляхом військової агресії переривають державотворчі процеси в новостворених державах, і навпаки більш віддалені країни підтримують молоді державні утворення, з метою послаблення сусідніх. Все це у повній мірі стосувалося Української держави часів гетьманування Б. Хмельницького.

Усвідомлення необхідності розбудови власної держави, як окремого політико-адміністративного організму та легітимації нової політичної еліти гостро ставило на порядок денний діяльності уряду Б. Хмельницького

проблему пошуку необхідного для тих умов місця нового державного утворення в структурі тогочасної системи міжнародних відносин, а відтак пошуку шляхів узаконення відносин з правлячими легітимними династіями тогочасної Європи. Чи не єдиним дієвим засобом досягнення цього і була активна дипломатична діяльність, чим власне і займався гетьман (у поєднанні з вирішенням чисельного комплексу внутрішньополітичних завдань) упродовж всього часу гетьманування, зокрема і у 1654 – 1657 рр.

Крім того, поява та розвиток в сучасній історіографії нових поглядів, спрямованих на аналіз дипломатичної діяльності Б. Хмельницького, з одного боку, та необхідність їх узагальнення та осмислення, з іншого, також зумовлюють актуальність дослідження.

Об'єктом дослідження є козацька Україна за часів гетьманування Б. Хмельницького.

Предметом дослідження є зовнішньополітичний курс гетьмана упродовж 1654 – 1657 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від початку 1654 р. до смерті гетьмана Б. Хмельницького (6 серпня 1657 р.). В окремих випадках з метою глибшого висвітлення передумов укладення договорів з іншими державами простежується вихід за рамки нижньої хронологічної межі, сягаючи до 1648 р. – початку національної революції та формування гетьманом дипломатичної служби.

Географічні межі охоплюють територію козацької України станом на середину XVII ст., а також інших держав в контексті реалізації дипломатичними посольствами визначених в Чигирині зовнішньополітичних завдань.

Мета роботи полягає у тому, щоб дослідити і висвітлити цілі, завдання, особливості реалізації і досягнуті результати зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького у 1654 – 1657 рр.

Для досягнення визначеної мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- охарактеризувати історіографію та наявну джерельну базу з визначеної проблеми, а також методологічний інструментарій написання дослідження;
- розкрити місце, роль і значення Московії у зовнішньополітичних планах Б. Хмельницького у зазначений період часу;
- проаналізувати кримський і турецький напрями зовнішньої політики Чигирин у 1654 – 1657 рр.;
- з'ясувати передумови, мотиви та цілі дипломатичних відносин зі Швецією і Трансильванією;
- визначити інструментарій досягнення Б. Хмельницьким зовнішньополітичних цілей в контексті розбудови Української держави.

Апробація результатів роботи відбувалася під час попереднього захисту магістерських робіт на засіданні кафедри всесвітньої історії (15 листопада 2023 р.).

Практичне значення дослідження. Матеріали магістерської роботи можуть використовуватися здобувачами вищої освіти для підготовки до семінарських занять з курсів “Історія України” та “Український політичний проєкт XVII ст.: становлення національного інституту влади”, написання рефератів, курсових робіт, а також в процесі викладання історії України і всесвітньої історії в закладах загальної середньої освіти.

Структура роботи відповідає визначеній меті та основним завданням дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на окремі підрозділи, висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи – 96 сторінок, основної частини – 85 сторінок. Список використаних джерел та літератури нараховує 111 позицій.

ВИСНОВКИ

Отже, аналіз історіографії з проблеми зовнішньополітичного курсу Б. Хмельницького у 1654 – 1657 рр. засвідчує, що попри величезний науковий доробок дослідників різних епох, її вивчення і сьогодні зберігає свою актуальність. Це зумовлено тим, що до 1990-х рр. українська історична наука з зазначеної проблематики ґрунтувалася на концептуальних засадах радянської історіографії, які абсолютно необґрунтовано обмежували хронологічні рамки національно-визвольної боротьби українців в середині XVII ст. 1654 р. (відтак, складний процес вироблення й реалізації українським урядом зовнішньополітичних пріоритетів після 1654 р. залишався поза увагою). Крім того, складність вивчення вже в сучасній історіографії мотивів, шляхів і геополітичних комбінацій уряду Б. Хмельницького у 1654 – 1657 рр. зумовлена багатоаспектністю порушених проблем, окремі з яких потребують детальнішого висвітлення.

Одним з перших зовнішньополітичних завдань Б. Хмельницького, яке потребувало докладення значних зусиль, полягало у тому, щоб підштовхнути Московію до зміни своєї позиції зацікавленого спостерігача за українсько-польськими баталіями, якої там дотримувалася упродовж 1648 – 1653 рр. (балансування між проблемою дотримання “вічного миру” 1634 р. та своїми давніми територіальними апетитами щодо руських земель Речі Посполитої), та виступити проти Речі Посполитої. Щоб досягти бажаного, гетьман мусив створювати для царського уряду максимально складну політичну ситуацію, використовуючи для цього ідею турецького протекторату над козацькою Україною та свої династичні плани в Молдові. І це спрацювало, адже у Москві чудово усвідомлювали той факт, що реалізація обох зовнішньополітичних проєктів гетьмана надовго ставила хрест на експансіоністських планах Московії щодо козацької України.

Водночас, гетьманська канцелярія періодично давала Московії цілком

ясні сигнали про бачення Чигирином меж можливого протекторату московського царя над козацькою Україною, який не повинен був сягати далі номінальної зверхності, прикладом якої були відносини Московії з Військом Донським.

Одностороння переяславська присяга на вірність цареві, без попереднього узгодження конкретних умов прийняття протекції, була вимушеним заходом з боку гетьмана й старшини, зумовленим вкрай важким становищем козацької України, в якому вона опинилася внаслідок укладення наприкінці 1653 р. Кам'янецького договору між Кримом і Річчю Посполитою. Проте, сподівання гетьманського уряду на возз'єднання українських земель у межах єдиної держави з допомогою Московії не справдилися, а навпаки ще більше ускладнили досягнення зазначеної мети.

Особливості турецької політики Б. Хмельницького полягали в тому, щоб через механізм прийняття протекції султана (не розриваючи при цьому договору з Московією) знайти надійного союзника проти Речі Посполитої, не допускаючи в такий спосіб укладення договору між Стамбулом і Варшавою. Крім того, налагодження і підтримка дипломатичних відносин з Портою були до певної міри гарантією уникнення небажаного розвитку подій у відносинах з Кримським ханством, військова допомога якого в умовах війни з Річчю Посполитою була надзвичайно важливою.

Відносини Чигирини з придунайськими князівствами і Швецією мали важливе значення в контексті того, що дозволяли на певний час ускладнювати становище Речі Посполитої, переносити воєнні дії на внутрішні території останньої, а відтак сприяли захисту національних інтересів козацької України. Крім того відносини з Швецією, переможницею Тридцятилітньої війни, сприяли європеїзації України, її легітимізації як незалежного і самостійного суб'єкта міжнародних відносин. Проте, вагомою проблемою, яка викликала суперечності між Чигирином і Стокгольмом, було питання статусу західноукраїнських земель, в якому проявлялася непоступливість шведської сторони, адже вони були вигідним стратегічним

плацдармом для розгортання мілітарної сили у Східній Європі. Крім того, спрацьовувало і несприйняття шведським королем утворення нової потужної сили на уламках Речі Посполитої, яка б могла створювати конкуренцію у реалізації зовнішньополітичної експансії Швеції.

Щодо конкретного інструментарію реалізації різноманітних зовнішньополітичних кроків, маневрів і комбінацій гетьмана і його уряду, то він ґрунтувався на перемінному застосуванні таких його основних складників, як переконання, компроміс та погроза силою. Причому доцільність і дієвість кожного з них визначалася насамперед конкретним геополітичним розкладом сил, а також внутрішньополітичними обставинами як в козацькій Україні, так і в тих державах, з якими велися переговори.

Отже, активна зовнішня політика, яку провадив Б. Хмельницький упродовж 1654 – 1657 рр., сприяла зміцненню міжнародного становища козацької України, зростанню її ролі як суб'єкта відносин у Східній і Південно-Східній Європі, включала в орбіту українського протиборства з Річчю Посполитою політиків і дипломатів від Стамбула до Стокгольма.

Подія 6 серпня 1657 р. істотно змінила не лише зовнішньополітичний курс козацької України, але і в цілому її внутрішньополітичне становище, адже не стало гетьмана Б. Хмельницького. Як наслідок – змінився сам характер політичного устрою Гетьманщини, поліцентризм влади породжував і поліцентризм зовнішньої політики. Трагізм полягав у тому, що не було єдиного зовнішньополітичного курсу, кожне з державних утворень – Правобережжя, Лівобережжя, Запоріжжя – проводили власну зовнішню політику без узгодження між собою. Характерним стало залучення мілітарної сили сусідніх країн для вирішення внутрішніх конфліктів. В комплексі все це сприяло краху державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Джерела

1. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* (1861). Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша. Т. 3: 1638-1657. 604 с.
2. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* (1875). Санкт-Петербург: Тип. В. В. Платца. Т. 8: 1648-1657. 400 с.
3. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* (1878). Санкт-Петербург: Тип. брат. Пантелеевых. Т. 10: 1653-1654. 838 с.
4. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* (1889). Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и К°. Т. 14: 1654-1655 гг. 902 с.
5. *Архив Юго-Западной России* (1861). Киев: Университетская типография. Т. 1. Ч. 2. 593 с.
6. *Архив Юго-Западной России.* (1863). Киев: Тип. И. и А. Давиденко. Т. 1. Ч. 3. 557 с.
7. *Архив Юго-Западной России.* (1888). Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого. Т. 2. Ч. 2. 722 с.
8. Бутич, І. (1991). Два невідомі листи Богдана Хмельницького. *Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка.* Львів, ССХХІІ, 319–326.
9. Бутич, І. (1966). До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656). *Архіви України, № 3, 62–66.*
10. Величко, С. (1991). *Літопис* / Пер., вст. стаття, комент. В. О. Шевчука. Київ: Дніпро, Т. 1, 371 с.
11. *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы:* (1953). В 3 т. Москва: АН СССР, Т. 3, 1651-1654, 646 с.
12. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку (1994) // *Василь Герасимчук: життя і творчість (1880 – 1944).* Львів, 13–134.
13. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 –1658 рр. Т. 3: (1651–1654 рр.)* (2014) / Упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 424 с.

14. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 –1658 рр. Т. 4: (1655–1658 рр.)* (2015) / Упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 539 с.
15. *Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)* (1961) / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ: АН УРСР, 740 с.
16. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского архива министерства иностранных дел. (1911). *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Киев, Вып. 1, 25–117.
17. *Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг.* (1965). Киев: Наукова думка, 828 с.
18. *Жерела до історії України-Руси.* (1911). Львів, Т. 12. Матеріали до історії української козаччини. Том 5. Акти до Хмельниччини (1648-1657) / Зібрав і видав М. Кордуба. 545 с.
19. Заборовский, Л. В. (1994). *Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656 гг.): Документы, исследования*. Москва: Наука, 189 с.
20. *Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569 – 1654 рр.)* (1941). Київ: Вид-во АН УРСР, 292 с.
21. Каманин, И. (1916). Договори Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Киев, Вып. 2, 93–108.
22. *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки* (1992). Київ: Т-во “Знання” України, 192 с.
23. *Літопис Самовидця.* (1971). Видання підготував Я. І. Дзира. Київ: “Наукова думка”, 208 с.
24. Мицик, Ю. (1993). Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни. *Международные отношения и*

- государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв.* Запорожье, 42–47.
25. Мицик, Ю. А. (1991). Джерела до історії України 1654-1657 рр. у фондах польських архівосховищ. *Архіви України*, № 2, 52–60.
26. Мицик, Ю. (1999). З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського. *Наукові записки. Історія* / Національний університет "Києво-Могилянська академія", Т. 14, 93–112.
27. *Національно-визвольна війна в Україні. 1648-1657. Збірник за документами актових книг.* (2008) / Керівник проекту Музичук О. В.; Упор.: Сухих Л. А., Страшко В. В. Державний комітет архівів України. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Київ, 1011 с.
28. *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов.* (1852). Киев, Т. 3, Отд. 3 (1652-1660), 442 с.
29. Степанков, В., Степанков, В. (2015). Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам та краєзнавцям). *Проблеми дидактики історії*, Вип. 6, С. 36–69.
30. *Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657.* (1998). Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. Київ: Альтернативи, 383 с.
31. Федорук, Я. (1996). Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів). *Україна модерна*, № 1, 135–145.
32. Kochowski, W. (1859). *Historya panowania Jana Kazimierza.* Poznań, Т. 1, 369 s.
33. *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648 – 1668: publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały.* (1989). Zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. Wrocław; Warszawa; Kraków, Gdańsk; Łódź, Т. 1: 1648-1660, 266 s.

Література

34. Антонович, В. Б. (1991). *Про козацькі часи на Україні*. Київ: Дніпро, 238 с.
35. Апанович, О. (1961). *Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-ті роки XVII ст.* Київ: Вид-во АН УРСР, 299 с.
36. Апанович, О. (1991). *Розповіді про запорозьких козаків*. Київ: Дніпро, 335 с.
37. Брехуненко, В., Ковальчук, В., Ковальчук, М., Клорнієнко, В. (2016). *«Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст.* Київ: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 248 с.
38. Брехуненко, В. (2005). *Московська експансія і Переяславська рада 1654 року*. Київ: [б.в.], 368 с.
39. Брехуненко, В. (2014). *Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст.* Київ: Темпора, 503 с.
40. Бульвінський, А. Г. (2008). *Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи*. Київ, 680 с.
41. Газін, В. (2007). Європейський вектор у зовнішній політиці Московської держави та козацька Україна (середина – друга половина 50-х рр. XVII ст.). *Terra cossacorum: студії з давньої історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова*. Київ, 141–154.
42. Газін, В. В. (2019). *Між Москвою та Варшавою: «українське питання» в 1654–1667 рр. : монографія / наук. ред. проф. В. С. Степанков*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 372 с.
43. Газін, В. В. (2009). «Українське питання» в контексті політичної боротьби в Центрально-Східній Європі в середині XVII ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана*

- Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Вип. 2, 222–237.*
44. Голобуцький, В. (1962). *Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.* Киев: Государственное издательство политической литературы УССР, 369 с.
45. Голобуцький, В. (1994). *Запорозьке козацтво.* Київ: Вища школа, 539 с.
46. Горобець, В. (2009). *Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України.* Київ: Інститут історії України НАН України, 271 с.
47. Горобець, В. (2007). *“Волимо царя східного”: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава.* Київ: Критика, 464 с.
48. Горобець, В. (2017). *Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок.* Харків: Клуб сімейного дозвілля, 480 с.
49. Горобець, В. (2001). *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 – 1665.* Київ: Інститут історії України, 533 с.
50. Горобець, В. (2000). *Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі. Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр.* Київ: Інститут історії України НАН України, Вип. 1, 245–271.
51. Горобець, В. М. (1995). *Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика. Український історичний журнал, № 4, 45–56.*
52. Горобець, В. М. (1995). *Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького). Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана) / Відп. ред. В. А. Смолій.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 86–89.

53. Горобець, В. (2017). *Світанок української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції*. Харків: КСД, 448 с.
54. Грушевський, М. (1992). *Ілюстрована історія України*. Київ: Наукова думка, 544 с.
55. Грушевський, М. С. (1996). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, Т. IX, Ч. 1: 1650-1654, 872 с.
56. Грушевський, М. С. (1997). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, Т. IX, Ч. 2: 1654-1657, 870–1631.
57. Грушевський, М. С. (1998). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, Т. X: 1657-1658, 408 с.
58. Гурбик, А. О. (2008). Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б. Хмельницького (1656–1657 рр.). *Український історичний журнал*, № 6, 57–86.
59. Гуржій, О. І. (1996). *Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право*. Київ: Основи, 222 с.
60. Дашкевич, Я. (1990). Козацтво на Великому кордоні. *Український історичний журнал*, № 12, 20–22.
61. Дашкевич, Я. (2008). Переяслав 1654: дискусійні проблеми. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Випуск 9-10: Patria. За редакції Володимира Кравченка. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008, 23–31.
62. Дашкевич, Я. (1990). Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV – XVIII ст. *Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.)*. Київ, 64–68.
63. Заборовский, Л. В. (1978). Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653 – 1654 гг. *Освободительные движения на Балканах / Ред. Б. Флоря*. Москва: Наука, 46–87.
64. Заборовский, Л. В. (1981). Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. *Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе*. Москва: Наука, 179 с.

65. *Історія Русів*. (1991). Український переклад Івана Драча. Київ: “Радянський письменник”, 318 с.
66. Качмарчик, Я. (1996). *Гетьман Богдан Хмельницький*. Перемишль; Львів, 327 с.
67. Костомаров, Н. И. (1884). *Богдан Хмельницький: В 3 т. – Изд. 4-е, испр. и доп.* Санкт-Петербург, 455 с.
68. Кралуєк, П. (2015). *Козацтво в контексті українсько-польських стосунків: літературні інтерпретації ранньомодерного періоду*. Київ: ТОВ «КНТ», 282 с.
69. Крип’якевич, І. П. (1990). *Богдан Хмельницький* / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 408 с.
70. Леп’явко, С. (2006). Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. *Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Том 1*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 326–342.
71. Липинський, В. (1991). *Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 346 с.
72. Матях, В. М. (2016). “Шведська карта” у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип. 28, 482–487.
73. Перналь, А. Б. (2013). *Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648 – 1659 рр.* Переклад з польської о. проф. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 400 с.
74. Сергійчук, В. (1991). *Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст.* Київ: Україна, 253 с.

75. Прицак, Л. (2003). *Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр.* Харків: «Акти», 493 с.
76. Прицак, О. (1993). Союз Хмельницького з Туреччиною. *Український археографічний щорічник*. Київ, Т. 5, 231–238.
77. Санин, Г. А. (2005). Россия, Украина и Трансильвания в системе международных отношений середины XVII в. *Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI – XVIII веков*. Москва: “Наука”, 100–125.
78. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2009). *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання*. Київ: Темпора, 680 с.
79. Смолій, В., Степанков, В. (2020). *Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець* / Наук. ред. Ю. І. Шаповал. НАН України. Інститут історії України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: Парлам. вид-во, 752 с.
80. Смолій, В., Степанков, В., Горобець, В., Чухліб, Т. (2016). *Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.)*. Посібник для університетів. Київ: Вид-во «AMENHOTEP», 320 с.
81. Смолій, В., Степанков, В., Горобець В., Чухліб Т. (2022). *Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу*. Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 512 с.
82. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2001). Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об’єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 163–207.
83. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2014). *Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.)*. Київ: Наукова думка, 244 с.

84. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2008). *Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття*. Київ: Інститут історії України, 120 с.
85. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2009). *Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.)*. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 448 с.
86. Смолій, В., Степанков, В. (2019). *Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції*. Київ: Інститут історії України, 374 с.
87. Степанков, В. С. (1996). Жванецька кампанія Б.Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року). *Наукові праці історичного факультету. Кам’янець-Подільський*, Т. 2, 5–20.
88. Степанков, В. С. (1993). Ідея Української держави й Річ Посполита в середині XVII ст. (1648-1660 рр.). *Польсько-українські студії*. Київ, Вип. 1, 76–87.
89. Степанков, В. (2004). Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, Вип. 4, 223–234.
90. Степанков, В. (2005). Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках. *Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія*. Київ, 19–24.
91. Федорук, Я. О. (2011). Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 623 с.
92. Федорук, Я. (1996). *Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657 рр.* / Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів.: ОО Василян «Місіонер», Ч. 1, 262 с.

93. Федорук, Я. (2012). Політика Кримського ханства в Охматівській кампанії 1654–1655 рр. *Чорноморська минувшина*, № 7, 3–11.
94. Федорук, Я. (2007). Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. Київ: Інститут історії НАНУ, 155–186.
95. Флоря, Б. (2001). Богдан Хмельницький і турецька «протекція». *Київська старовина*. № 3, 87–107.
96. Флоря, Б. (2004). Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. *Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции* / Отв. ред. Т. Г. Яковлева. Санкт-Петербург, 160–174.
97. Чухліб, Т. В. (2005). Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ: Арістей, 640 с.
98. Чухліб, Т. В. (2009). *Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн.* Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 616 с.
99. Чухліб, Т. (2010). *Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.* Київ: Вид. дім «КМ Академія», 446 с.
100. Чухліб, Т. (2002). Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ, Вип. 2, 151–168.
101. Чухліб, Т. (2003). Особливості міжнародної політики гетьмана Б. Хмельницького. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, Т. 11, 78–80.
102. Чухліб, Т. В. (1993). Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої. *Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна*

- свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. Київ: "Либідь", 55–62.*
103. Чухліб, Т. (2010). "Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю...": політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи. *Україна в Центрально-Східній Європі*, Вип. 9-10, 93–135.
104. Щербак, В. (2019). *Державна ідея в ранньомодерній Україні*. Вінниця: ТОВ «Твори», 220 с.
105. Щербак, В. (2015). Османський чинник у становленні українського державотворення ранньомодерної доби. *Київські історичні студії: збірник наукових праць*. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, № 1. С. 38–43. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Scherbak_Vitalii/Osmanskyi_chynnyk_u_stanovlenni_ukrainskoho_derzhavotvorennia_rannomodernoi_doby.pdf?
106. Яковенко, Н. (1997). *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ: Генеза, 380 с.
107. Яковлева, Т. (1998). *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни*. Київ: Основи, 447 с.
108. Brekhunenko, W. (2007). Szwecja w polinicznych koncepcjach Bohdana Chmielnickiego. *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*. Pod red. Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DiG, S. 303–309.
109. Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku*. Toruń : Adam Marszałek, 476 s.
110. Kaczmarczyk, J. (2007). *Rzeczpospolita Trojga Narodów – mit czy rzeczywistość*. Kraków: Księgarnia akademicka, 182 s.
111. Kroll, P. (2010). Rzeczpospolita wobec Ukrainy w latach 1654 – 1658. *Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика*. Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. Київ, 67–99.